

تبیین موقعیت امام حسن عسکری علیه السلام در رهبری شیعه

فضه خاتون^۱

چکیده

امامان شیعه علیهم السلام در وضعیت سیاسی، اجتماعی و اعتقادی شیعیان نقش حیاتی داشتند. آنها هیچ‌گاه فرصت مناسبی برای آشکار کردن دعوت خود نداشتند، اما در شرایط مختلف با راهنمایی‌ها و عملکردهای خود شیعیان را به راه مستقیم و دوری از آسیب‌های جامعه راهنمایی می‌کردند. امام حسن عسکری علیه السلام با اینکه در عصر حاکمیت مستبدترین سلاطین زندگی می‌کرد، هیچ‌گاه از دست حکومت عباسی آزاد نبود و در دوره امامت خود حیات سیاسی، اجتماعی و به‌ویژه فرهنگ شیعه را زنده نگاه داشت. نوشتار حاضر با تبیین وضعیت امام حسن عسکری علیه السلام در رهبری شیعه بر این نکته تأکید می‌کند که امامان شیعه در موقعیت‌های مختلف از روش‌های گوناگون برای رهبری شیعه استفاده می‌کردند. امام حسن عسکری علیه السلام برای حفظ تشیع و ترویج فرهنگ اهل بیت علیهم السلام با توجه به شرایط موجود از روش‌های مختلفی مانند تربیت شاگردان، فرستادن نماینده به نقاط مختلف و فرستادن نامه و پیک به‌صورت مخفیانه استفاده می‌کرد. ایشان تمام سعی خود را برای حفظ شیعیان و آمادگی آنها برای غیبت انجام داد تا شیعیان از این مرحله مهم تاریخی با موفقیت عبور کنند.

واژگان کلیدی: امام حسن عسکری علیه السلام، شیعیان، رهبری شیعیان.

۱. مقدمه

شیعیان در طول تاریخ همواره توسط مخالفان خود آزار و اذیت می‌شدند تا جایی که حتی برای ارتباط با رهبر خود در تنگنای سیاسی و امنیتی بودند. باوجود این نظارت‌ها و زیر نظر داشتن

---

^۱. دانش پژوه کارشناسی تاریخ اسلام، مجتمعه آموزش عالی بنت الهدی، جامعه المصطفی العالمیه، از هندوستان.

رفتار شیعیان و ائمه علیهم السلام روش‌های مختلفی برای ارتباط با یکدیگر داشتند. بنابراین، عملکرد ائمه علیهم السلام و شیعیان در خطی ممتد با همپوشانی یکدیگر بوده است. امامان شیعه با توجه به وضعیت و شرایط مختلف دوران حیات خود از روش‌های مختلفی برای رهبری شیعیان استفاده می‌کردند تا به نقطه هدف و تکمیل مکتب اهل بیت علیهم السلام برسند. امام حسن عسکری علیه السلام با الهام از روش‌های اجداد خود جامعه را رهبری و هدایت می‌کرد. نوشتار حاضر رهبری امام حسن عسکری علیه السلام را تبیین و بررسی می‌کند. امام علیه السلام از چه روش‌هایی برای رهبری شیعیان استفاده می‌کرد؟ کوتاه‌ترین دوران امامت امامان علیهم السلام دوره امامت شش‌ساله امام عسکری علیه السلام است. یک روز از زندگی مبارک ایشان مانند تأثیر بسیار زیادی در جامعه داشت شرایط اجتماعی-سیاسی خاص در زمان امام حسن عسکری علیه السلام متفاوت از دیگر ائمه علیهم السلام بود. اختناق شدید و کنترل کامل طاغوت در زمان امام علیه السلام باعث دور شدن حضرت از شیعیان می‌شد. شاهد این مطلب این است که بیشتر روایات امام حسن عسکری علیه السلام با نامه بیان می‌شد و به‌صورت حضوری نبود. علت این اختناق شدید تلاش حکومت بنی‌عباس برای یافتن حضرت مهدی عجله الله فرجه بوده است. با وجود اختناق‌ها و نظارت‌ها گزارش‌ها و روایاتی وجود دارد که ارتباط امام علیه السلام با شیعیان و رهبری سیاسی و معنوی آنها را بیان می‌کند. بنابراین، با توجه به شرایط سخت شیعیان در مناطق مختلف ضروری است تا راه‌های ارتباطی امام علیه السلام با شیعیان و رهبری ایشان تبیین شود و باید در گسترش مکتب اهل بیت علیهم السلام تلاش کرد. با جست‌وجویی که انجام شد پژوهشی با این عنوان یافت نشد، اما نوشته‌هایی درباره سیره امام علیه السلام و تبیین وضعیت اجتماعی-سیاسی زمان امام علیه السلام به‌دست آمد که در این نوشتار می‌توان از آنها کمک گرفت.

۲. مفهوم‌شناسی

۲-۱. شیعه

شیعه در لغت به‌معنای پیرو، جماعت و فرقه است. (جبران، ۱۳۸۴، ص ۴۷۸) معنای لغوی شیعه در آیه ۱۵ سوره قصص درباره حضرت موسی علیه السلام و آیه ۸۳ سوره صافات درباره حضرت نوح علیه السلام آمده است (نویختی، ۱۳۵۵، ص ۱۸). شیعه در اصطلاح به مسلمانانی می‌گویند که حضرت علی علیه السلام را پس از رحلت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم خلیفه شرعی می‌دانند و عمل آنها را که در سقیفه بنی‌ساعده گرد آمدند و ابوبکر را به خلافت برگزیده‌اند، نمی‌پذیرند (امین، ۱۴۲۳، ۵۷/۱۴). در نوشته حاضر منظور از شیعه، شیعه اثنی‌عشری است.

۳. وضعیت اجتماعی - سیاسی زمان امام حسن عسکری علیه السلام

امام حسن عسکری علیه السلام در روز جمعه هشتم ربیع الثانی (طبرسی، ۱۴۱۷، ۱۳۱/۲؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ۴۲۲/۴) سال ۲۳۲ هجری قمری به دنیا آمد (مفید، ۱۴۱۳، ۳۱۳/۲). پدرش حضرت امام هادی علیه السلام است. در مورد نام مادر آن حضرت که ام ولد نیز بوده است، گزارش‌های مختلفی وجود دارد. در برخی از منابع نام او حدیث، سوسن (کلینی، ۱۳۹۱، ۵۰۱/۱) یا سلیل است (امین عاملی، ۱۴۰۳، ۴۰/۲). پدر و پدر بزرگ امام عسکری علیه السلام به ابن‌الرضا معروف بود. آن حضرت در سال ۲۳۴ در حالی که دو سال بیشتر نداشت به همراه پدر با فراخوان متوکل به سامرا رفت و به اجبار تا آخر عمر در همان شهر زندگی کرد. امام حسن عسکری علیه السلام تنها یک فرزند داشت که حضرت مهدی علیه السلام آخرین امام شیعیان است. امام عسکری علیه السلام در هشت ربیع‌الاول سال ۲۶۰ در دوره حکومت معتمد عباسی در سن ۲۸ سالگی شهید شد. دوره امامت امام عسکری علیه السلام هم‌زمان با سه خلیفه عباسی یعنی، معتز عباسی (۲۵۲-۲۵۵)، مهتدی (۲۵۵-۲۵۶) و معتمد (۲۵۶-۲۷۹) بود. در دوره زندگی امام عسکری علیه السلام دستگاه عباسی به ابزار دستی برای امیران رقیب تبدیل شده بود و به‌ویژه فرماندهان نظامی ترک نقش مؤثری در نظام حکومتی داشتند. پس از قتل مستعین، معتز به قدرت رسید. وی در آغاز حکومتش نسبت به آن حضرت و پدرش رفتار خصومت‌آمیزی نداشت. پس از شهادت امام هادی علیه السلام و جانشینی امام عسکری علیه السلام نیز شواهد حکایت از آن دارد که باوجود محدودیت‌ها برای فعالیت‌های ایشان امام علیه السلام آزادی نسبی داشت. برخی از ملاقات‌های حضرت با شیعیان در اوایل امامت این مسئله را تأیید می‌کند، اما پس از گذشت یک سال خلیفه به امام علیه السلام بدگمان شد و در سال ۲۵۵ ایشان را زندانی کرد. امام علیه السلام در دوره یک ساله خلیفه مهتدی نیز همچنان در زندان بود (مسعودی، ۱۳۸۴، ص ۲۶۸).

با آغاز خلافت معتمد در سال ۲۵۶ که با قیام‌های شیعی روبه‌رو بود امام علیه السلام از زندان آزاد شد و بار دیگر به سازمان‌دهی اجتماعی و مالی امامیه پرداخت. این نقش فعال امام علیه السلام آن هم در پایتخت دولت عباسی بار دیگر دستگاه خلافت را نگران کرد. در صفر سال ۲۶۰ هـ ق امام علیه السلام به دستور معتمد به زندان افتاد و شخص خلیفه روزانه اخبار مربوط به امام علیه السلام را پی‌گیری می‌کرد. یک ماه بعد امام علیه السلام از زندان آزاد شد، ولی مخفیانه به خانه حسن بن سهل وزیر مأمون در نزدیکی شهر واسط منتقل شد. (مسعودی، ۱۳۸۴، ص ۲۶۹) یکی از عواملی که اوضاع سیاسی را برای امام عسکری علیه السلام و شیعیان سخت‌تر می‌کرد شهرت یافتن قیام امام دوازدهم علیه السلام بود. شیخ مفید دوران

امامت امام عسکری علیه السلام را روزگار سخت توصیف کرده است. وی معتقد است در مذهب امامیه آمدن امام منتظر مشهور شده بود و خلیفه که می دانست شیعیان انتظار آمدن او را می کشند به سختی در جست و جوی فرزند امام عسکری علیه السلام بود و تلاش و کوشش بسیاری برای اطلاع از آن حضرت می کرد. به همین دلیل امام عسکری علیه السلام ولادت فرزندش را مخفی کرد (مفید، ۱۴۱۳، ۲/۳۳۶). شیخ طوسی معتقد است که امام عسکری علیه السلام با توجه به این شرایط دشوار در وصیت خود موقوفات و صدقاتش را به مادرش حدیث سپرد (طوسی، ۱۳۹۸، ص ۱۰۸). بعد از شهادت امام هادی علیه السلام بیشتر پیروان او امامت فرزند بزرگش حسن را پذیرفتند و با ایشان بیعت کردند. تعدادی از شیعیان نیز در اقدامی مشکوک به امامت فرزند دیگر امام هادی علیه السلام به نام سید محمد معتقد شدند و گروهی به امامت جعفر که در منابع شیعی به جعفر کذاب مشهور هستند. بنابراین، بین شیعیان درگیری ایجاد شد و اختلاف آنها چنان بالا رفت که هر یک دیگری را لعنت می کرد. فارس بن حاتم به صورت آشکار به مخالفت با امام علیه السلام برخاست و در میان شیعیان شایع کرد که امام هادی علیه السلام بعد از خودش جعفر را امام قراردادده است نه حسن را (نوبختی، ۱۳۵۵، ص ۸۳). بی تردید در چنین اوضاعی نقش امام حسن عسکری علیه السلام در تداوم حرکت مذهبی، اجتماعی و فرهنگی شیعه بسیار مهم و تعیین کننده بود. این در حالی است که حضرت علیه السلام در کنار انبوه مشکلات درون مذهبی از سوی عباسیان نیز به شدت زیر نظر بود و رفت و آمدهای وی و یارانش به دقت کنترل می شد. ایشان همواره با شیعیان خود در شهرهای سامرا، بغداد، مدائن، کوفه و قم رابطه داشت و آنها را راهنمایی و هدایت می کرد.

۴. تبیین موقعیت رهبری امام حسن عسکری علیه السلام

باتوجه به شرایط و وضعیت خاص عصر امام حسن عسکری علیه السلام ارتباط امام علیه السلام با یاران و شیعیان خود به روش های مختلف انجام می شد. بنابراین، امام علیه السلام هیچ گاه ارتباط خود را با شیعیان قطع نکرد بلکه از شیوه های مختلفی برای ایجاد ارتباط استفاده می کرد تا با تبیین معارف و جایگاه امامت و تبیین خاص عصر غیبت مانع فروپاشی شیعیان شود. عباسیان برای نظارت کامل بر ارتباط امام حسن عسکری علیه السلام وی را مجبور کرده بودند که هر دوشنبه و پنجشنبه در دارالخلافه حاضر شود و خود را به مأموران حکومتی معرفی کند. برخی از پیروان آن حضرت که از این موضوع باخبر شده بودند در شکل افراد نیازمند بر سر راه او می نشستند و با ایشان ارتباطی محدود داشتند. (طبری، ۱۳۸۷، ۱/۴۱۰)

۵. مهمترین فعالیت‌های امام علی(ع)

۵-۱. سفارش به رازپوشی شدید برای حفظ شیعه

دو نفر از شیعیان به نام‌های ابویعقوب و ابوالحسن می‌گویند:

در محضر امام علی(ع) بودیم. یکی از شیعیان به آن حضرت گفت: مردی از برادران شیعه ما در مورد دینش به‌وسیله بعضی از جاهلان غیر شیعی امتحان شد و از من خواست که چگونه از دست آنها نجات یابد. به سعید گفتم: جاهلان غیر شیعی به تو چه می‌گویند؟ سعید گفت: از من می‌پرسند که آیا فلانی یعنی، ابوبکر امام و خلیفه بعد از رسول خدا ﷺ است؟ به‌ناچار باید بگوییم نعم، وگرنه مرا سخت کتک می‌زنند. وقتی که گفتم نعم، به من می‌گویند: بگو سوگند به خدا. در جواب می‌گویم نعم، و منظورم در ذهنم از واژه نعم یکی از نعمت‌های الهی است نه به معنی آری. به سعید گفتم: هرگاه جاهلان غیر شیعه از او خواستند که قسم بخوری و بگویی و الله این کلمه را به‌گونه دیگر بگو. سعید به من گفت: اگر آن جاهلان بر من تحمیل کنند که به‌طور آشکار بگوییم والله فلانی امام بعد از رسول خدا ﷺ است، چه کنم؟ به او گفتم: هاء والله را با ضمه بگو آن موقع سوگند نیست زیراها را زیر نداده‌ای؟ سعید رفت و بعد از مدتی نزد من آمد و گفت: جاهلان غیر شیعه مرا بازخواست کردند و گفتند آیا فلانی امام بعد از پیامبر ﷺ است؟ من همان‌گونه که تو گفتی جواب دادم و نجات یافتیم. امام حسن عسکری علی(ع) مرا ستود و فرمود: تو مشمول سخن رسول خدا ﷺ هستی که فرمود: «الدال علی الخیر کفاعله؛ اجر راهنماکننده به‌سوی خیر مانند انجام‌دهنده آن خیر است». خداوند به این دوست تو سعید که تقیه کرد، پاداش بسیار داد و گناهش را آمرزید و همچنین به تو مانند آن را عطا کرد. (طبرسی، ۱۳۹۳، ۲۶۶/۲)

از این حادثه عجیب می‌توان دریافت که شیعیان در عصر امام حسن عسکری علی(ع) در شدیدترین فشار و خطر طاغوتیان بودند و امام علی(ع) برای حفظ شیعیان آنها را به رازپوشی و تقیه دستور می‌داد.

۵-۲. سانسور شدید و عجیب

ابوهاشم جعفری می‌گوید:

امام حسن عسکری علی(ع) مرا خواست و چوبی گرد مانند پاشنه در ولی دراز که داخلش مانند کف بود به من داد و فرمود: این چوب را به عمری یعنی، عثمان بن سعید بده و من آن را گرفتم و حرکت کردم. در مسیر راه سقایی با قاطرش عبور می‌کرد. قاطر در

روبه روی من قرار گرفت. سقا گفت: قاطر را از خود دور کن و من با همان چوب به قاطر زدم که کنار برود. ناگاه چوب شکست و دیدم در داخل چوب نامه‌هایی است. باشتاب آن چوب و نامه‌ها را در میان آستینم پوشاندم. آن سقا به من و صاهب من ناسزا می‌گفت. وقتی که به خانه امام علیه السلام بازگشتم عیسی خادم دم در بدون مقدمه به من گفت: مولایم امام حسن علیه السلام می‌فرماید: چرا قاطر را زدی و چوب را شکستی؟ به امام علیه السلام گفتم: من نمی‌دانستم که در داخل چوب چیست؟ امام علیه السلام فرمود: چرا کاری کردی که نیاز به عذرخواهی پیدا کنی و مقابله به مثل گردی. هرگاه دیدی کسی به ما ناسزا می‌گوید از آنجا به مقصد عبور کن و از جواب به ناسزاگو بگذر و خود را معرفی نکن؛ زیرا ما در شهر بد و سرزمین شوم پر از ظلم زندگی می‌کنیم. بدان که اخبار تو به ما می‌رسد؛ در رازپوشی تلاش کن. (مجلسی، ۱۳۸۸، ۲۸۵/۵۰)

۳-۵. نمایندگان امام حسن عسکری علیه السلام

یکی از علت‌های سخت‌گیری رژیم طاغوتی عباسی نسبت به امام علیه السلام تلاش‌های آن حضرت در امور سیاسی و اجتماعی بود. این تلاش‌ها در بسیاری از نقاط کشور اسلامی توسط نمایندگانی مانند ابراهیم بن عبده نیشابوری، ایوب بن نوح، ایوب بن الباب، احمد بن اسحاق رازی، احمد بن اسحاق اشعری قمی، جعفر بن سهیل، حفط بن عمرو، عثمان بن سعید عمری، علی بن جعفر همانی، قاسم بن علاء، محمد بن احمد بن جعفر و غیره جریان داشت. (قرشی، ۱۴۰۹، ص ۳۲۹-۳۳۹) این نمایندگان با شیعیان تماس مستقیم داشتند و خمس اموال آنها را گرفته بودند و در مصارف معین مصرف می‌کردند و بقیه را برای امام حسن عسکری علیه السلام می‌فرستادند. نمایندگان امام حسن عسکری علیه السلام محمد بن اسماعیل و علی بن عبدالله و دو نفر از یاران نزدیک امام عسکری علیه السلام می‌گویند:

در شهر سامرا به محضر امام علیه السلام رفتیم. جماعتی از شیعیان در محضر آن حضرت بودند. ناگاه خدمتکار حضرت به نام بدر وارد مجلس شد و به امام علیه السلام گفت: گروهی غبارآلود پشت در هستند. امام علیه السلام فرمود: اینها شیعیان ما در یمن هستند. امام علیه السلام به بدر فرمود: برو و عثمان بن سعید را به اینجا بیاور. وی رفت و پس از چند دقیقه عثمان حاضر شد. امام علیه السلام به او فرمود: تو وکیل مورد اطمینان ما هستی. نزد این گروه یمنی برو و اموالی را که آورده‌اند، تحویل بگیر. محمد بن اسماعیل و علی بن عبدالله به امام علیه السلام گفتند: ای آقای ما! سوگند به خدا عثمان بن سعید از شیعیان نیک تو است. اکنون دریافتیم که او در نزد شما مقام والای نمایندگی و امانت‌داری بر اموال خدا دارد. امام حسن عسکری علیه السلام فرمود: «نعم و اشهدوا علی ان عثمان بن سعید عمری وکیلی، وان ابنه محمدا وکیل ابنی مهدیکم؛ آری گواهی دهید بر اینکه

عثمان بن سعید نماینده من است و پسرش محمد بن عثمان نماینده پسر من مهدی شما است». (طوسی، ۱۳۹۸، ص ۲۱۵)

۴-۵. نامه‌های امام عسکری علیه السلام به شیعیان

یکی از برنامه‌های امام حسن عسکری علیه السلام نامه‌های ایشان بود که به‌طور پی‌گیر برای دوستان و شیعیان و نمایندگان به صورت محرمانه می‌فرستاد. این نامه‌ها اعلامیه‌هایی بود که دست‌به‌دست می‌گشت و موجب بیداری و هشیاری شیعیان در برابر طاغوت‌ها و گروهک‌های باطل‌گرا می‌شد. (مجلسی، ۱۳۸۸، ۳۳۱/۵۰) در اینجا از میان ده‌ها نامه‌ای که امام علیه السلام نوشت به یک مورد اشاره می‌شود. نامه‌ای که امام علیه السلام به مردم قم و آوه می‌نویسد. آبه که امروز به آن آوه می‌گویند شهری در نزدیک ساوه است. در عصر امام حسن عسکری علیه السلام مردم آن بیشتر شیعه بودند. قم نیز مرکز شیعیان محل رفت و آمد آنها بود. امام یازدهم در نامه‌ای که می‌توان آن را نامه بیداربخش و تشکر نامید به مردم قم و آوه نوشت:

خداوند متعال با جود و لطف و عنایاتش با فرستادن پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم به‌عنوان مزده‌بخش و هشداردهنده بر مردم منت نهاد و شما را به پذیرفتن دینش توفیق داد و با هدایتش گرمی داشت و محبت و دوستی خاندان پاک پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را در قلوب گذشتگان و آیندگان شما در سرزمین اطاعتش کاشت. آنها که از شما از دنیا کوچ کردند درحالی‌که در راه هدایت و رشد و صداقت بودند، رفتند و به صف رستگاران پیوستند و میوه‌های کردار نیک خود را چیدند و به پاداش اعمال به پیش فرستاده خود رسیدند. ای مردم همواره اراده و نیت ما استوار و محکم است و روان ما به افکار نیک و پاک شما آرام است و پیوند قرابت بین ما و شما پرتوان است که چنین پیوندی از سفارش‌های گذشتگان ما و شماست. پیمانی است که برعهده جوانان ما و پیران شما است و همواره با اعتقاد واحد و به‌هم‌پیوستگی محکم هستیم؛ زیرا خداوند این ارتباط تنگاتنگ و ناگسستگی را بین ما برقرار کرده است چنانکه عالم (اشاره به امام صادق علیه السلام یا امام کاظم علیه السلام) سلام خدا بر او می‌فرماید: «المؤمن اخوالمومن لانه و ابیه؛ مؤمن برادر پدر و مادر مؤمن است». (جهانی، ۱۳۸۴، ص ۱۳۲)

۵-۵. حوزه علمیه و دانشگاه امام حسن عسکری علیه السلام

یکی از مهمترین کارهای امام حسن عسکری علیه السلام مانند پدر و اجداد پاکش تربیت شاگردان و حفظ فقه تشیع و اندیشه اسلام در برابر دشمنان و مخالفان بود. شیخ طوسی شاگردان امام یازدهم را بیشتر از صد نفر می‌داند. (طوسی، ۱۴۱۳، ص ۴۲۷) احمد ابن اسحاق قمی ابوهاشم، داود بن قاسم جعفری،

ابو عمر و عثمان بن سعید و علی بن جعفر محمد بن حسن سفار از برجسته‌ترین شاگردان حضرت بودند. امام حسن عسکری علیه السلام در کنار کارهای علمی مجموعه‌ای از تفسیر، روایات، معارف اسلامی و عقاید را تألیف کرد. بعضی از این مجموعه‌ها به صورت نامه‌های طولانی بود که برای اشخاص می‌فرستاد. همچنین روایات بسیار در ابواب فقه و سایر علوم اسلامی توسط افراد مختلف از آن حضرت نقل شده است. علامه سید محسن امین پنج مجموعه را با عنوان تألیفات امام علیه السلام آورده است که عبارتند از: تفسیر معروف منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام، نامه آن حضرت به اسحاق ابن اسماعیل نیشابوری، مواعظ قصار، رساله النقبه مشتمل بر آثار احکام حلال و حرام و مکاتبات الرجال (نوری، ۱۴۰۸، ص ۶۶۱).

۶. نتیجه‌گیری

با توجه به موقعیت و جایگاه خاص امام حسن عسکری علیه السلام در بین مردم ایشان در تمام مراحل زندگی خود مورد مراقبت شدید بود، به طوری که هیچ گونه آزادی نداشت. تمام ارتباطات فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و دینی امام علیه السلام با سخت‌ترین بازرسی‌های اطلاعاتی و امنیتی حکومت وقت همراه بود، ولی با این وجود امام حسن عسکری علیه السلام در این شرایط خفکان برای تقویت جامعه شیعه و امداد رسانی فکری، فرهنگی و اقتصادی به پیروان خود فعالیت‌های فوق‌سری انجام می‌داد. در زمان حیات امام حسن عسکری علیه السلام جامعه شیعی در مناطق گسترده و در شهرهای متعدد و فراوانی گسترش یافته بود. شهرهای بسیار مهمی مانند قم، آبه، نیشابور، سامرا، خراسان، یمن، ری، آذربایجان، کوفه، بصره، جرجان، بغداد و ... که در میان این مناطق شهرهایی مانند سامرا، بغداد، نیشابور، قم و کوفه جایگاه ممتاز و استراتژی خاصی داشتند. از طرفی گستردگی و پراکندگی جغرافیایی حیات شیعی وجود سازمان سری و ارتباطات مخفی را ایجاد می‌کرد که بتواند با مدیریت و راهبری امام علیه السلام ارتباط شیعیان را با حوزه امامت برقرار کند. طبیعی است که در شرایط سخت امنیتی که دستگاه عباسی برای امام حسن عسکری علیه السلام به وجود آورده بود، سازمان وکالت و نمایندگان امام علیه السلام در نقاط مختلف بهترین راهی بود که می‌شد جامعه شیعی را رهبری و سازمان‌دهی کرد. بنابراین، امام علیه السلام با استفاده از شیوه‌ها و روش‌های مختلف توانست شیعیان را هدایت و رهبری کند و باعث شد در یکی از دوران‌های بحرانی شیعیان یعنی، دوران غیبت شیعیان سردرگم و بی‌تکلیفی نشوند. ارجاع شیعیان به نمایندگان خود و راهنمایی آنها از طریق نامه بهترین شیوه و استراتژی خاص امام علیه السلام در ارتباط با شیعیان بود. امروزه نیز با استفاده از این شیوه‌ها می‌توان ارتباط با شیعیان در نقاط دیگر را تقویت کرد. پاسخ به شبهات و

کمک‌های اعتقادی و مالی به شیعیان می‌تواند آنها را در تبلیغ مکتب ائمه علیهم‌السلام مسلح کند تا با نیروی بیشتری با مخالفان مبارزه کند. امام حسن عسکری علیه‌السلام از کوتاه‌ترین زمان امامت خود یعنی، شش سال امامت خود بیشترین استفاده را کرد و به خوبی با هدایت شیعیان آنها را به امامت امام مهدی علیه‌السلام رساند. بنابراین، پیروان امام حسن عسکری علیه‌السلام با استناد به شیوه‌های مدیریتی ایشان با آمادگی بیشتری وارد عصر ظهور می‌شوند.

فهرست منابع

۱. ابن ابی الثلج بغدادی، محمد بن احمد (۱۳۹۶). مجموعه نفیسه فی تاریخ الائمه علیهم‌السلام. قم: دارالقاری.
۲. ابن اثیر، عزالدین (۱۴۰۷). الكامل فی التاریخ. بیروت: دارالکتاب العلمیه.
۳. ابن شهر آشوب مازندرانی (۱۳۷۹). مناقب آل ابی طالب علیهم‌السلام. قم: انتشارات علامه.
۴. ابن شهر آشوب (۱۳۷۶). مناقب آل ابی طالب علیهم‌السلام. قم: انتشارات علامه.
۵. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۴). الاقبال الاعمال. قم: مکتبه الاعلام الاسلامی.
۶. ابن عبدالوهاب، حسین بن عبدالوهاب (۱۳۸۵). عیون المعجزات. قم: مکتبه الداوری.
۷. اشعری، سعد بن عبدالله (۱۳۶۰). المقالات و الفرق. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
۸. امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳). اعیان الشیعه. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۹. امین، حسن (۱۴۲۳). دایره المعارف اسلامیة الشیعه. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۱۰. اردبیلی، علی بن عیسی (۱۳۸۲). کشف الغمه اسلامیة بیروت: دارالاضواء.
۱۱. باقر، شیخ قرشی (۱۴۰۹). دار الاضواء حیات الامام العسکری علیه‌السلام. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۱۲. جبران، مسعود (۱۳۸۴). الراید فرهنگ البای عربی فارسی. مترجم: انزابی نژاد، رضا. مشهد: آستان قدس رضوی شرکت به نشر.
۱۳. جعفریان، رسول (۱۳۸۱). حیات فکری و سیاسی امامان شیعه علیهم‌السلام. قم: انصاریان.
۱۴. جعفریان، رسول (بی‌تا). از طلوع طاهریان تا غروب خوارزمشاهیان. بی‌جا: انتشارات دانش و اندیشه معاصر.
۱۵. جهانی، علی اکبر، (۱۳۸۴). زندگی امام حسن عسکری علیه‌السلام. تهران، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، شرکت چاپ و نشر بین الملل.
۱۶. خزعلی، ابوالقاسم (۱۴۲۶). موسوعه الامام العسکری علیه‌السلام. قم: مؤسسه ولی عصر علیه‌السلام.
۱۷. راوندی، قطب‌الدین (۱۴۰۹). الخرائج و الجرائح. قم: مؤسسه الامام المهدی علیه‌السلام.
۱۸. سلیمیان، خدامراد (۱۳۸۹). درسنامه مهدویت. قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه‌السلام.
۱۹. سمعانی، عبدالکریم بن محمد (۱۳۸۲). الانساب. حیدرآباد: مطبوعه مجلس دایره المعارف عثمانیه.
۲۰. صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا علیه‌السلام. تهران: نشر جهان.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۶). تاج الموالید. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
۲۲. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۷). اعلام الوری باعلام الهدی. قم: مؤسسه آل‌البت علیهم‌السلام.
۲۳. طبرسی، ابومنصور (۱۳۹۳). احتجاج. بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
۲۴. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷). تاریخ الامم و الملوک. بیروت: دار سویدان.
۲۵. طبری آملی، محمد بن جریر (۱۳۸۳). دلائل الامامه. قم: دارالذخایر.

۲۶. طوسی، محمدبن حسن (۱۳۳۹). مصباح المجتهد. تهران: مکتبه الاسلامیه.
۲۷. طوسی، محمدبن حسن (۱۳۹۸). الغیبه. قم: مسجد جمکران.
۲۸. طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۳). رجال. قم: النشر الاسلامیه.
۲۹. عطاردی، عزیزالله (۱۴۱۳). مسند الامام العسکری علیه السلام. بیروت: دارالزهرا.
۳۰. فیروزآبادی، محمدبن یعقوب (۱۴۱۵). قاموس المحيط. بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳۱. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۹۱). الکافی. تهران: مکتبه محمودی.
۳۲. مفید، محمدبن نعمان (۱۴۱۳). الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد. قم: کنگره شیخ مفید.
۳۳. مفید، محمدبن نعمان (۱۴۱۴). مسار الشیعہ. قم: دارالمفید.
۳۴. محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۳). دانشنامه امام مهدی علیه السلام. قم: علمی فرهنگی دارالحديث.
۳۵. مجلسی، محمد باقر (۱۳۸۸). بحار الانوار. بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
۳۶. مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (۱۴۰۹). مروج الذهب و معادن الجواهر. بیروت: مؤسسه دارالهیجره.
۳۷. مسعودی، ابوالحسن علی بن الحسین (۱۴۰۹). اثبات الوصیه به نقل از پکتچی حسن عسکری علیه السلام امام. بی جا: بی نا.
۳۸. مقدسی، یدالله (۱۳۹۱). بازپژوهی تاریخ ولادت و شهادت معصومان علیهم السلام. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۳۹. نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل. قم: آل البيت.
۴۰. نوبختی، حسن (۱۳۵۵). فرق الشیعہ. بیروت: دارالاضواء.
۴۱. یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۷۹). تاریخ یعقوبی. لبنان: دارصادر.
۴۲. کریمان، حسین (۱۳۶۴). سیره و قیام زید بن علی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.